

K sociolingvistické interpretaci počátků slovanských
spisovných jazyků

Vladimír Barnet

Otázky vzniku a počátečních vývojových etap slovanských spisovných jazyků zůstávají doposud otevřeným metodologickým problémem z několika příčin. Především historická orientace jazykové teorie v 19. století nevytvořila příznivé podmínky pro metodologické oddělení vlastní historie jazyka od dějin spisovného jazyka. Lingvistická pozornost byla zaměřena na historii jazyka domácího, přesněji na historii jeho jazykových prostředků. Filologická akribie tehdejších badatelů nemohla pominout účast cizích jazyků /latinského, řeckého, církevněslovanského/ v písemnictví příslušných jazykových společenství. Tehdejší lingvistické metody však byly způsobilější oddělovat "domácí" a "cizí" než podávat náležitá zhodnocení podílu cizích jazyků v dobové komunikaci příslušných společenství.

I při postupném vyčleňování dějin spisovného jazyka jako samostatné vědní disciplíny jejím předmětem dlouho zůstávaly stejně jako v historii jazyka především jazykové prostředky. Obě disciplíny se neodlišovaly metodou, ale výběrem textů pro charakteristiku jazykových prostředků. Dějiny spisovného jazyka se orientovaly především na texty literární v užším slova smyslu. Tyto okolnosti vedly k tomu, že pro řadu slovanských jazyků je sporné vymezení hranic spisovnosti v nejstarším období. Tak například rozdíly mezi různými koncepcemi vzniku spisovné ruštiny, omezíme-li se jen na hlavní z nich, tj. Šachmatovovu rusifikaci církevněslovanského základu¹, Obnorského slavjanizaci domácího základu² nebo Vinogradovovo dualistické pojetí³, spočívají ve značné

míře na okolnosti, zda jednotliví badatelé přičítají textům jazyka administrativního spisovný či nespisovný status v počátečních vývojových obdobích.

Jiným příkladem je hodnocení církevněslovanské tradice v poměrech českých. V pracích starších badatelů, ale ještě u M. Weingarta, nebylo písemnictví cyrilometodějské, zařazováno do tradice českého písemnictví především proto, že nebylo psáno jazykem českým. Badatelé novější jako např. B. Havránek, A. Škarka, J. Kurz, J. Hrabák a R. Večerka však je vřazují na základě kritéria prostředí, kterému byla literatura cyrilometodějská určena.

Druhou příčinu metodologické otevřenosti na tomto úseku bádání můžeme spatřovat ve vyhraněné historicko-národní orientaci obrození v řadě slovanských zemí. Tato orientace na úseku filologickém vedla k jednostrannému zdůrazňování autochtonnosti spisovného jazyka a jeho úlohy v národně vzdělávacím procesu i v nejstarších obdobích. Za těchto okolností je pochopitelné, že účast cizích jazyků v nejstarším slovanském písemnictví se redukovala především na otázky vlivu jednoho jazyka na druhý.

Podstatný obrat v této tradici přinesla ve 30. letech našeho století teorie spisovného jazyka, která se konstitovala zásluhou pražské školy lingvistické v rámci systémově-funkční lingvistiky. Těžiště pozornosti se přeneslo od spisovných prostředků na spisovný jazyk jakožto útvar *sui generis*, který má v rámci příslušného jazykového celku postavení zvláštní. Funkce spisovného jazyka, zpočátku vymezované vzhledem ke komunikativnímu úkolu, se začínají nyní chépat v širším kontextu sociální komunikace. Sociolingvistické zřetele v teorii spisovného jazyka se výrazněji uplatňují od 70. let našeho století, zejména v činnosti Mezinárodní komise pro slovanské spisovné jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů.

Významnou zásluhu na tom má i R. Auty, jenž byl spojen s činností této komise od samého počátku jejího vzniku.⁴

V metodologickém kontextu sociální komunikace se spisovný jazyk chápe jako jedna ze složek kulturního /civilizačního/ života daného společenství. Toto pojetí nebylo cizí ani badatelům minulého století, ale pojetí kultury se u nich zužovalo jen na oblast duchovní. Tak např. A. S. Budišovič se přidržel názoru, že dialekt odpovídá "etnickému" stadiu existence příslušné komunity, zatímco spisovný jazyk odpovídá kulturnímu stadiu, které představuje složitější formy duchovního života.⁵ Z těchto poznatků však starší badatelé nevyvozovali metodologické závěry.

V novém metodologickém kontextu komunikaci chápeme jako procesuální projev civilizačního života. Proti užšímu pojetí komunikace jako sdílení významů jazykovými znaky, které se ustálilo v lingvistice, sociologicky orientovaná teorie sociální komunikace zdůrazňuje i moment interakční realizovaný neverbálně. J. Janoušek chápe podstatu komunikace jako vzájemnou součinnost účastníků komunikace. Sdílení významů a interakce jsou pak podřízené složky takto pojaté komunikace.⁶

V sociologickém pojetí komunikace tedy zahrnuje jak verbální, tak i neverbální formy součinnosti. Strukturace civilizačního života vede k diferenciaci komunikace do komunikativních sfér⁷, přičemž v jedněch z nich převládají neverbální formy součinnosti nad verbálními /např. široká oblast sociálních vztahů řízená normami sociálního chování/, v druhých pak jsou dominantními verbální formy /např. sféry vzdělání a vědy, umění, konfesionální, masové komunikace ap./ . Vést dělicí čáru mezi verbálními a neverbálními formami komunikace není vždy jednoznačně možné.⁸

V této souvislosti vyvstávají před námi otázky, především,

jaké místo zaujímá jazykové dorozumívání v jednotlivých komunikativních sférách a jaká je v zásadě povaha každé sféry, bereme-li v úvahu různý možný podíl verbální a neverbální složky v každé z nich.

Poplatnost filologickému pohledu na tuto problematiku se projevuje v přetrvávání názorů, že jazykový text je prius a komunikativní sféra posterius. Jinými slovy stále se ještě vychází z předpokladu, že jazykový text zakládá existenci příslušné komunikativní sféry. Poněvadž starší období jsou nám přístupná prostřednictvím psaných textů, je pochopitelné, že úvahy o počátcích spisovných jazyků jsou spojovány s počátky písemnictví. Tyto představy jsou v našem povědomí natolik zakotveny, že např. nedostatek textů administrativně jednacích jazyka v poměrech ruských v 11.-13. století se vykládá tak, jako by většina z předpokládané bohaté produkce byla zničena mongolským vpádem.

Ve skutečnosti však dochované texty obsahují některé indicie nasvědčující, že komunikace ve sféře administrativně právní a správní byla v počátečním období jiné povahy, než jak ji známe podle textů středního a novějšího období. A. I. Sobolevskij konstatoval, že "delovaja dejatel'nost" v předmongolském období byla zcela nepatrná, poněvadž soudy se uskutečňovaly slovním jednáním a kanceláře, které by vedly soudní agendu, prakticky neexistovaly. Teprve od 14. století se postupně začíná ustalovat administrativně soudní a správní praxe s písemnou dokumentací v novodobém slova smyslu.⁹

V této souvislosti je příznačné i zjištění D. S. Ličačeva, který upozorňuje na ruský zvyk "ssylat'sja reč'mi" a nikoli "gramotami". Domnívá se, že jde o přetrvávání úzu z období předpísemného, který se zachovával ještě několik století po vzniku písemnictví.¹⁰ Řada starších listin měla

původně charakter dodatečného písemného záznamu o jednání, které se uskutečňovalo ústně. To by např. vysvětlovalo preambuli v tzv. Smolenské listině z r. 1229.

Větší podíl ústního jednání v administrativně právní sféře činí pravděpodobný i starší Boltinův výklad článku "O čeljadině" v Rozšířené redakci Ruské Pravdy - "Aže kto poznajet čeljadin svoi oukrađen i poimet' i, to onomu vesti po konnam i do tretjago svoda", v němž místo "po konnam" je interpretováno jako chybné čtení místo "po konami". Karamzinský opis má "po konam" a toto čtení přejímá jako základní pro souhrnný kritický text akademického vydání Ruské Pravdy z r. 1940 i V. D. Grekov. I. Boltin vykládal "kon" jako slovní soud a výraz "vesti po konam" spojoval s novgorodskou soudní praxí slovního řízení v soudech jednotlivých čtvrtí - konců Novgoroda.¹¹

Tyto věcné a jazykové indicie /srov. hypotézu o existenci ústní redakce Ruské Pravdy na základě některých jazykových rysů/ signalizují odlišné postavení jazyka v administrativně právní sféře v nejstarším období ve srovnání s dobou pozdější. Jestliže se s postupem času soudní praxe začala řídit výkladem právních textů, jak to známe z doby novější, v nejstarším období byla patrně praxe jiná. Jurisdikce se řídila zvykovým právem založeným na přijatých zvykových normách prvních vztahů a vyžadovaného sociálního chování. Jazyk měl podružnou úlohu prostředníka při výkladu těchto norem.

Vrátíme-li se k tomu, co jsme řekli o dvou složkách komunikace - verbální a neverbální součinnosti, můžeme v uvedených příkladech vidět proces přehodnocení významu obou složek v rámci administrativně právní sféry. Dalo by se říci, že v nejstarším období byla v této sféře dominantní neverbální složka komunikace, jinými slovy zvyková norma od-

rážeající právní vztahy řídila jejich slovní výklad, v době pozdější se pak dominantní stává složka verbální, jazykový text nabývá funkce sociálně kodifikační a řídí normu právních vztahů. Nabízí se výklad, že toto přehodnocení byla způsobeno nástupem psaných textů v této sféře. Avšak se stejným oprávněním můžeme tvrdit, že právě toto přehodnocení obou složek otevřelo cestu pro užívání psaných textů ve větší míře v této komunikativní sféře. Ať se postavíme na kterékoli stanovisko, zůstává nesporným faktem skutečnost, že komunikace v administrativně právní sféře nabyla nové povahy.

Na základě této změny si můžeme vysvětlit zvláštnosti vývoje např. jednacího jazyka ruského. Jak ve starších pracích, jako např. u A. I. Sobolevského /o.c. v pozn. 9/, tak i v novějších, jako např. u V. V. Vinogradova /o.c. v pozn. 3/ se zdůrazňuje regionální diferencovanost ruského jednacího jazyka v nejstarším období, tj. v době, kdy místní jurisdikce byla vedena převážně ústně. D. Worth příznačně hodnotí sociolingvistickou situaci písemnictví nejstaršího ruského období jako polycentrickou.¹² Teprve centralizace Moskevského státu vytvářela v širší míře nové podmínky pro uplatnění psaných textů v administrativně právní sféře. Jednou z nich byla okolnost, že v centralizovaném státě tradovaná jurisdikční norma se nemohla s praktických důvodů opírat o konkrétní kolektiv jako o svého nositele. Tuto úlohu přejímá státní struktura. Místní právo zvykové je postupně vytlačováno právní normou centra. Tento proces se zakončil v 16. století, kdy jednací jazyk moskevského typu dosáhl skoro úplného uplatnění v jurisdikci celé severovýchodní Rusi.

Vnější faktory uvedly do pohybu vnitřní mechanismy komunikace. V ní se mění vztah verbální a neverbální složky. Těžiště komunikace se přenáší na jazykovou složku. V ní se

pak posiluje úloha psaného jazyka proti jazyku mluvenému. Řečeno jinými slovy, nikoli jen širší zavádění písemností v administrativně právní sféře vedlo ke změnám povahy této sféry, ale i vlastní změny v povaze komunikace v této sféře vedly k širšímu uplatnění psaných textů jednacímho písemnictví. Jde o vstřícný proces obou tendencí.

S odlišnou povahou administrativně právní sféry v nejstarším období patrně souvisí ještě další jev. Je to uplatňování cizího jazyka jako jazyka úředního. V poměrech českých se podle B. Havránka pro potřeby administrativně právní v nejstarší době užívalo patrně jen latiny. Latinské listiny adresované do našeho prostředí začínají v 9. století, domácí v 11. století.¹³ Ohlédneme-li od mocenských zájmů bavorských biskupů, které nesporně ovlivňovaly prosazování latiny, zůstává nezodpovězena otázka, proč upevňující se administrativa feudálního státu i pro vnitřní potřeby skoro až do konce 14. století užívá jazyka cizího. Zdánlivě je tato praxe z hlediska správního krajně nepraktická. Je to však patrně proto, že právní praxe se zpočátku řídila ústním výkladem zvykových norem, a nikoli výkladem právního textu. Skutková podstata soudního řízení byla konfrontována se zvykovou normou, nikoli s formulací právního textu. Za těchto okolností sociálně komunikativní úloha jazykové složky byla patrně oslabena a to vytvářelo prostor pro uplatnění cizího jazyka. Funkce cizího jazyka byla původně jen převážně dokumentační. Nebyl to jazyk ve vlastním slova smyslu jednacím. Proto byl dě úlohy úředního jazyka zpravidla zvolen jazyk, který byl v tehdejší dobavém a územním kontextu terminologicky a stylizačně nejvíce připraven tuto dokumentační úlohu plnit.

Do takové úlohy se v pozdější době dostal i západoruský jednacím jazyk po připojení Západní Rusi k Litevskému státu, stejně jako i český jazyk, který se zejména v 15. století

stal jazykem úředního a soukromého styku v Horním Slezku a na polském území i za hranicemi zemí koruny české. V 15. a 16. století se hojně užívá spisovné češtiny i v Uhrách, a to nejen na Slovensku, kde čeština fungovala od poloviny 15. století jako úřední jazyk, ale i v centru při dvoře krále Matyáše. V případě latiny je pochopitelně třeba brát v úvahu, že šlo o jazyk tehdejšího západního vzdělaného světa.

Od všech těchto případů je třeba odlišovat situace, kdy tradice vypracovaného domácího jazyka ve funkci jazyka úředního je zatlačována cizím jazykem mocensky, jak tomu bylo nezřídka v pozdějším vývoji slovanských spisovných jazyků.

Uvedené příklady ukazují, že v administrativně právní sféře došlo ve vývoji v různých zemích k přehodnocení vztahu verbální a neverbální složky. Z tohoto zjištění je možné dospět k obecnějším poznatkům o povaze komunikativních sfér. Diferencovanost komunikativních sfér není jen výsledkem vnější specializace jednotlivých oblastí lidské činnosti. Je motivována rovněž vnitřním mechanismem komunikace, spočívajícím na různě utvářejícím se vztahu a podílu verbální a neverbální složky na komunikaci v příslušné komunikativní sféře. Z tohoto hlediska je možné uvažovat minimálně o třech základních typech komunikativních sfér. V jedněch jsou verbální a neverbální složky v rovnováze, v ostatních je pak verbální nebo neverbální složka funkčně relevantnější. Vztah obou složek, jak jsme viděli na příkladu administrativně právní sféry, je historicky proměnný.

Tyto sociolingvistické závěry mohou přispět k objasnění složité situace začátků spisovných jazyků, v nichž se zpravidla setkáváme s písemnostmi s různě vyjádřeným stupněm spisovnosti. Tyto skutečnosti nelze vysvětlovat jen

různou připraveností jednotlivých autorů těchto písemností, poněvadž máme doklady, jako např. tvorba Vladimíra Monomacha, v nichž se odlišné stupně vytříbenosti jazykového vyjadřování podle tehdejších dobových představ projevují v různých žánrech u téhož autora.

Sociolingvistická situace polycentrismu, jíž D. Worth /o.c. v pozn. 12/ příznačně charakterizuje poměry staroruské, má nesporně širší metodologickou platnost na úseku bádání nejstarších období spisovných jazyků. Tento polycentrismus předpokládá existenci několika typů jazyků, řečli bychom způsobů jazykového komunikování, vázaných na specifické sociální funkce a charakterizované specifickými jazykovými normami. Příčiny vzniku tohoto polycentrismu však můžeme hledat nejen v tom, že každá žánrová oblast měla své normy jazykového vyjadřování, jak to činí D. Worth, nýbrž i v různé povaze komunikace v jednotlivých komunikativních sférách, jež se projevuje v příslušných textech.

Jednotlivé komunikativní sféry i jejich různé vývojové etapy vytvářejí odlišné dispozice pro uplatnění jazykové složky komunikace, poněvadž vedle verbálních forem komunikace se v každé sféře v různém stupni uplatňují i formy neverbální. Viděli jsme, že zdůrazněná úloha neverbální složky /tj. zvykové normy právních vztahů/ v administrativně právní sféře v nejstarším období vedla k oslabení úlohy verbální složky. To se projevovalo v této oblasti v uplatňování regionálních variant jazyka. Jakmile se však v době pozdější v této oblasti dominantní stala složka verbální, způsob vyjadřování se sjednocuje a jazyk administrativně právních dokumentů se postupně stává nejvytříbenějším typem jazykového vyjadřování přísně v rámci spisovné normy, jak je tomu v době nové.

Naproti tomu sféra konfesionálně kultová vytvářela

ihned od počátku své existence jiné podmínky pro uplatnění obou složek komunikace. Christianizační proudy u Slovanů byly vázány na výklad psaných textů. Tato okolnost zdůraznila v konfesionálně kultové sféře od samého počátku úlohu verbální složky. Nebylo rozhodující, že u západních Slovanů to byly nejprve texty latinské, spojené s misijní činností diecéze pasovské a částečně i salcburské, a po r. 863 při misi cyrilometodějské texty staroslověnské.¹⁴ U jižních Slovanů v prostředí bulharském to bylo působení textů řeckých a po odchodu slovanských mnichů z území velkomoravského i staroslověnských. U východních Slovanů to bylo paralelní působení textů především starobulharské redakce církevně-slovanského jazyka a textů řeckých. Všechny tyto okolnosti posilovaly v této sféře funkční jednotu spisovného vyjadřování. Ta byla pochopitelně zdůrazňována i jednotnou ideologií a kulturou křesťanství.

Na počátku vývoje spisovných jazyků slovanských se tedy setkáváme se situací, v níž jedny komunikativní sféry vytvářejí podmínky pro vznik jednotného způsobu vyjadřování, jiné pro uplatnění regionálních variant. Jednotnost spisovného jazyka, která se uplatnila teprve v pozdějším vývoji, není proto možné přenášet jako kritérium spisovnosti i na období starší. V této souvislosti je užitečné věnovat pozornost i problematice diglosie, která se nově uplatňuje v kontextu sociolingvistickém i na vývoj spisovných jazyků.¹⁵

Sociolingvistický přístup nesporně otvírá řadu možností v řešení otázek, které na úseku počátečních vývojových etap slovanských spisovných jazyků zůstávají diskusní. Pracovním postupem se však tento přístup může stát tehdy, až budou nově zhodnoceny s o c i á l n ě k o m u n i k a t i v n í f u n k c e starých textů. To umožní stanovit pro jednotlivá vývojová období slovanských společenství

počet komunikativních sfér, jejich povahu a vzájemný vztah a charakter jazyka v nich užívaného. Není pochyb, že takový postup přivede pro nejstarší období k revizi pojmu "spisovnosti", který doposud je vymezován především na základě filologickém.

- ¹ A. A. Šachmatov: Očerok sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Leningrad 1925.
- ² S. P. Obnorskij: Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka. Moskva-Leningrad 1946.
- ³ V. V. Vinogradov: Osnovnyje problemy izučenijsa, obrazovanijsa i razvitijijsa drevnerusskogo literaturnogo jazyka. Moskva 1958.
- ⁴ Al. Jedlička - R. Auty /1914-1973/. Nekrolog, Slavia 48, 1978, 430 - 432.
- ⁵ A. S. Budilovič: Obščeslavjanskij jazyk v rjadu drugich obščich jazykov drevnej i novoj Evropy I-II. Warszawa 1892.
- ⁶ J. Janoušek: Sociální komunikace. Praha 1968, 37 n.;
V. D. Parygin: Osnovy social'no-psichologičeskoj teorii. Moskva 1971, 178.
- ⁷ Vl. Barnet: Vztah komunikativní sféry a různotvaru jazyka /K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace/. Slavia 46, 1977, 337-347.
- ⁸ Vl. Barnet: Komunikativní situace a výpověď. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis 225, Otázky slovanské syntaxe IV/I, Brno 1976.

- 9 A. I. Sobolevskij: Istorija russkogo literaturnogo jazyka, vyd. A. A. Aleksejem. Moskva 1980, 55.
- 10 D. S. Lichačev: Doslov k Putešestvija russkich poslov 16-18. v.v. Moskva-Leningrad 1964, 322.
- 11 I. Boltin: Pravda Russkaja ili Zakony Velikich knjazej Jaroslava Vladimiroviča i Vladimira Vsevolodoviča Monomacha, SPb 1792.
- 12 D. S. Worth: Was There a "Literary Language" in Kievan Rus'? The Russian Review 34, 1975.
- 13 B. Havránek: Vývoj spisovného jazyka českého. Československá vlastivěda Řada II, Spisovný jazyk český a slovenský. Praha 1936. 3.
- 14 Srov. R. Večerka: Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha 1963, 10 n.
- 15 Srov. G. Hüttl-Folter: Diglossija v Drevnej Rusi, Wiener Slavistisches Jahrbuch 24, 1978, 108-123; D. S. Worth: On Diglossij in Medieval Russia. Die Welt der Slaven 23, 1978, 371-393.